

УДК 314.3(477)

*В.М. ТЕРЕЦЬ,
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України*

РОЛЬ НАРОДЖУВАНOSTІ У ВІДТВОРЕННІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. У багатьох європейських країнах та у розвинутих країнах інших регіонів світу однією з найактуальніших демографічних проблем стає скорочення чисельності населення внаслідок депопуляції та супутнє прискорення процесу старіння. Депопуляційні тенденції у наш час притаманні багатьом країнам світу і, згідно з оцінками ООН, у наступні десятиріччя масштаби депопуляції та рівень охоплення нею держав світу зростатимуть, при цьому ХХІ ст. неминуче стане «століттям старіння» населення.

Поява й наростання депопуляційних тенденцій та необоротних змін у віковому складі населення “на користь” осіб похилого віку йшли, в рамках новітньої демографічної історії європейських країн, пліч-о-пліч з доволі швидким зниженням народжуваності на континенті. Особливою вагомістю та специфічністю впливу на процеси старіння й розгортання депопуляції в Україні вирізняється саме динаміка *народжуваності* в країні у період її незалежності. Насамперед слід зазначити, що в умовах переважання несприятливих або ж стагнаційних тенденцій тривалості життя вже протягом кількох останніх десятиріч старіння населення в Україні відбувалося саме під дією фактора народжуваності. До того ж, на показниках постаріння позначалися «припливи демографічних хвиль», також зумовлені перепадами народжуваності у ретроспективі. Що ж до депопуляції, то її розгортанню й посиленню в країні у 1990-і роки сприяла різноспрямованість несприятливих тенденцій народжуваності й смертності населення у цей період, однак вже за межами двох перших років поточного десятиріччя динаміка народжуваності, на противагу смертності, стала діяти у напрямі гальмування депопуляції.

За останнє п’ятнадцятиріччя українські демографи та фахівці з інших країн ближнього зарубіжжя здійснили низку наукових досліджень, присвячених розгляду тенденцій відтворення населення та депопуляції, зокрема [1; 2, с.350–366; 3, с.161–180], і тих, що стосуються власне проблематики народжуваності [4], у тому числі і в її зв’язку з процесами оновлення поколінь матерів [4, с.155–166]. Однак, на наш погляд, наразі актуальною й недостатньо задоволеною лишається потреба в осмисленні сучасного стану взаємозв’язків демографічних процесів і структур в оновленні населення, поглибленому аналізі чинників та перспектив відтворення населення у демографічно неблагополучних регіонах світу, до яких належить й Україна.

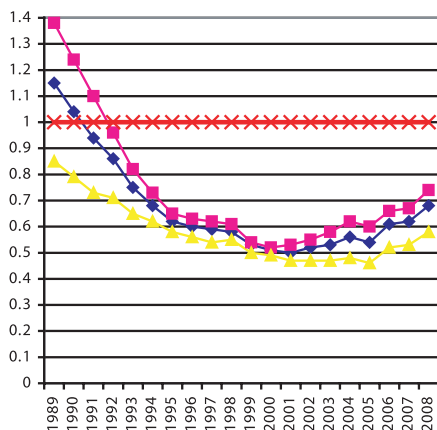
Метою даної роботи є дослідження тенденцій народжуваності в Україні у взаємозв'язці зі змінами у режимі відтворення населення та процесами його старіння, розкриття впливів на сучасний режим відтворення населення в Україні з боку чинника народжуваності та безпосереднього пов'язаних із ним факторів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процес народжуваності за самою своєю суттю є першоосновою відтворення населення, оскільки саме він забезпечує формування-оновлення поколінь матерів, і при цьому повікова частота народжень у жінок (що нині зазвичай є більш динамічною, аніж інтенсивність жіночої смертності у дитородному віці) найсуттєвіше впливає на рівні підсумкових показників режиму відтворення – нетто-коефіцієнта відтворення населення, істинного коефіцієнта його зростання тощо. Адже «народжуваність ніби фокусує у собі всю суму впливів екзогенного й ендогенного характеру і компонентів демографічного відтворення, тому інші елементи відтворення виступають як похідні від первинного елемента – народжуваності, якщо розглядати процес безперервної зміни поколінь» [5, с. 60].

В останні десятиріччя в основі змін у режимі природного руху населення України і, зокрема, посилення депопуляційних тенденцій, з боку чинника народжуваності та пов'язаного із ним шлюбно-сімейного чинника лежать: підвищення віку вступу до шлюбу; збільшення середнього віку народження дитини (у тому числі першої); доволі високий рівень розлучуваності, а також і овдовіння (зокрема, спричинений зростанням передчасної смертності чоловіків у 1990-і роки); певне поширення установок на безшлюбність та бездітність, зокрема, серед молодших поколінь населення дитородного віку [6, с.92–93; 126–127, 130]. До наслідків екстремальної динаміки народжуваності в Україні у пострадянський період, що наразі й у перспективі позначатимуться на віковому складі населення й відтворенні поколінь, слід також віднести істотні коливання чисельності населення і його окремих вікових контингентів (ефект інстабільності вікової структури), що тягне за собою перепади демографічного навантаження та слугує каталізатором процесу старіння населення у ті чи інші періоди.

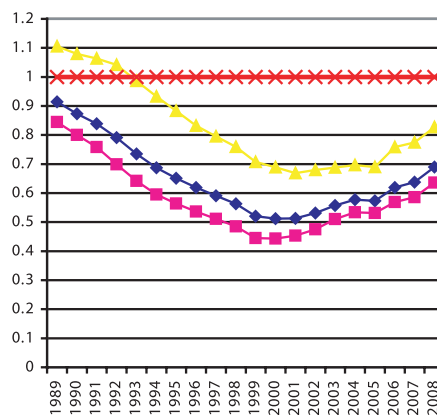
Кризове падіння народжуваності у перше трансформаційне десятиріччя в країні фактично спричинило кризу відтворення населення України: воно перестало себе відтворювати, що засвідчили як індикатори депопуляції (рис.1), так і більш точний узагальнюючий показник відтворення населення – його нетто-коефіцієнт (рис.2). Саме останній показує, якою мірою попереднє покоління замінюється наступним, даючи змогу судити про те, наскільки забезпечується відтворення населення. Значення нетто-коефіцієнта за досліджуваній період (у сільській місцевості – за винятком перших чотирьох років) були меншими за одиницю, понад те – наприкінці 1990-х–початку поточного десятиріччя оновлення поколінь в Україні у цілому забезпечувалось менш ніж наполовину, а останнім часом (як і п'ятнадцять років тому) – на 2/3.

Порівняльний аналіз динаміки нетто-коефіцієнта відтворення населення України у період її незалежності та сумарного показника народжуваності за цей же період (рис.2 та рис. 3) засвідчує повну ідентичність їх тенденцій і дає підстави для висновку щодо провідної ролі динаміки народжуваності в змінах у режимі відтворення населення. Слушність даного висновку підтверджують результати факторного індексного аналізу динаміки нетто-коефіцієнта відтворення населення як за період його неухильного падіння (до 2001 р.), так і за наступне семиріччя (2002–2008 рр.), коли повікова народжуваність, а відтак – і нетто-коефіцієнт відтворення населення в обох типах поселень країни підвищувались (за винятком 2005 р. – у міських поселеннях). У цілому в Україні в останні двадцять років (1989–2008 рр.) зміни нетто-коефіцієнта відтворення населення майже повністю визначались саме динамікою повікової інтенсивності дітонародження.

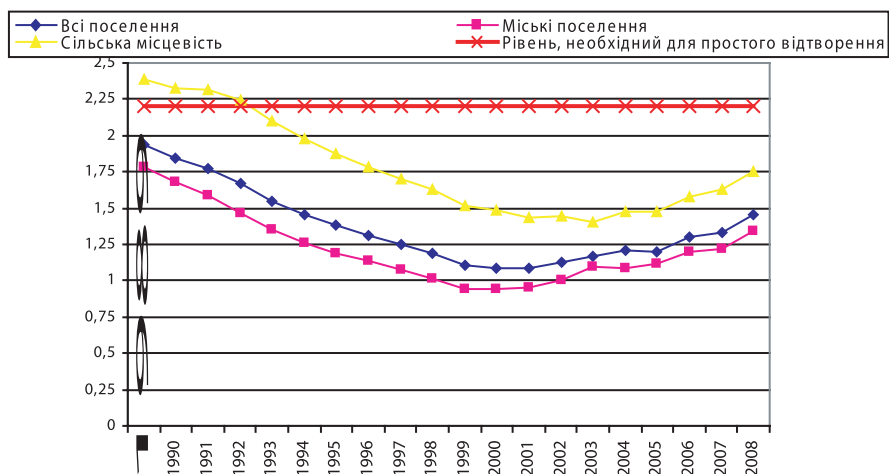
Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

Рис. 1. Показник життєвості населення в Україні за типом поселення у 1989–2008 рр.

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

Рис. 2. Нетто-коефіцієнт відтворення населення в Україні за типом поселення у 1989–2008 рр.

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

Рис. 3. Сумарний показник народжуваності в Україні за типом поселення у 1989–2008 рр.

Стабільно вищі значення нетто-коефіцієнта відтворення населення у сільській місцевості країни обумовлені порівняно більшою інтенсивністю дітонародження у сільських жінок. Саме різниці у повікових рівнях народжуваності жінок, поряд із показниками їх смертності у дітородному віці (які порівняно несуттєво відрізняються за типом поселення), є основними факторами відмінностей нетто-коефіцієнта відтворення населення у містах і селах.

При аналізі динаміки показників режиму відтворення населення та індикатора депопуляції привертають увагу як відмінності щодо співвідношення їх значень за типом поселення, так і неодноразовість перетину цими показниками критичної межі – рівня простого відтворення (оновлення) у міського й сільського населення. Та обставина, що за більш високої дітородної активності й, відповідно, нетто-коефіцієнта відтворення, сільське населення виявилось охопленим депопуляцією значно раніше, ніж міське (ще з кінця 1970-х років), а городяни, попри низькі значення нетто-коефіцієнта відтворення, певний час «утримували» природний приріст населення, зумовлюється особливостями – відмінностями вікового складу міського й сільського населення країни, що, як відомо, характеризується тісним взаємозв'язком із кількістю основних демографічних подій (народжень і смертей), а відтак – і підсумками природного руху населення.

Для порівняльної оцінки впливу вікового складу населення та інтенсивності народжуваності й смертності на результативні показники його природного руху за типом поселення ми скористалися викладеним у роботі С. Престона [7] методом розкладання коефіцієнта природного приросту населення на відповідні складові.

Як засвідчують розрахунки, подані у табл. 1, у міських поселеннях України вже на момент першого повоєнного перепису населення характеристики режиму природного оновлення поколінь протидіяли зростанню населення (точніше – формуванню його природного приросту), причому їх зміни з часом лиш посилювали цей негативний вплив, що максимізувався на межі сторіч. А підтримання природного приросту населення у містах країни протягом тривалого проміжку часу зумовлював саме більш сприятливий віковий склад городян з порівняно низькою часткою осіб похилого віку (так, відсоток осіб, старших 60 років, тут коливався у дотрансформаційний період з 8,6% у 1959 р. до 14,9% – у 1989-му). На противагу цьому, у сільській місцевості збільшення чисельності населення за рахунок його природного руху лише кілька повоєнних десятиріч підтримувалося як перебігом основних демографічних процесів, так і віковою структурою. Однак, «знесилена» вимиванням осіб молоді й осіб середнього віку внаслідок їх міграції у міста, вона вже наприкінці 1970-х втратила свій потенціал демографічного зростання і з того часу «працює» на посилення убутку сільського населення.

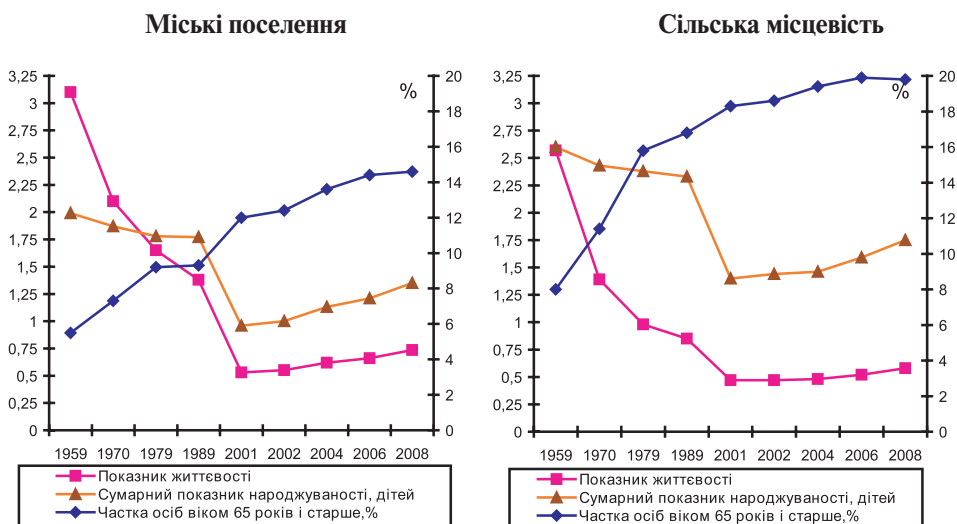
Таблиця 1

Складові коефіцієнта природного приросту (убутку) населення України за типом поселення у 1959, 1970, 1979, 1989, 2001 та 2008 рр. (%)

	1959		1970		1979		1989		2001		2008	
	місто	село	місто	село	місто	село	місто	село	місто	село	місто	село
Підсумок природного руху населення	13,6	13,1	8,3	4,0	6,2	-0,3	3,8	-2,3	-6,5	-9,8	-3,9	-8,2
у тому числі за рахунок												
вікового складу	15,2	10,1	10,1	2,2	8,8	-1,9	6,1	-3,6	1,9	-5,2	1,8	-5,8
інтенсивності режиму природного відтворення	-1,6	3,0	-1,8	1,8	-2,6	1,6	-2,3	1,3	-8,4	-4,6	-5,7	-2,4

Джерело: авторські розрахунки з використанням даних Держкомстату України

У свою чергу, старіння населення й депопуляція особливо прискорюються на етапі стрімкого падіння народжуваності, що наочно демонструє як довготривала динаміка відповідних показників в Україні за типом поселення, відображених на рис. 4, так і зіставлення темпів їх змін на окремих етапах розглянутого періоду. Зазначимо, що і наростаючі темпи зниження народжуваності, і прискорене збільшення природного убутку в Україні припало на 1993–1999 рр. І у цей же період спостерігалось неухильне та доволі швидке збільшення частки осіб віком 65 років і старше у складі населення.

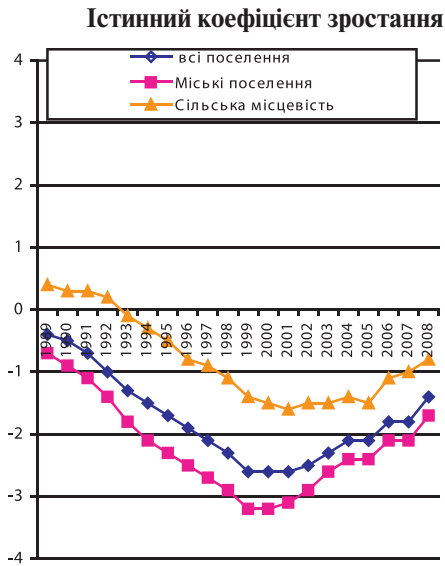
Джерело: розрахунки за даними
Держкомстату України

Джерело: розрахунки за даними
Держкомстату України

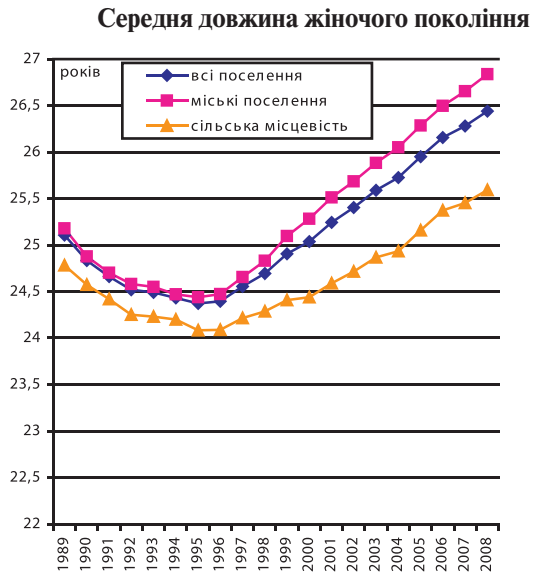
Рис. 4. Показники постаріння, життєвості та народжуваності в Україні за типом поселення у 1959, 1970, 1979, 1989 та у 2001–2008 рр.

Привертає увагу також те, що крива індикатора депопуляції – показника життєвості за останні півсторіччя являє собою практично дзеркальне відображення динаміки рівня постаріння за цей період (це особливо чітко видно на прикладі сільського населення) і при цьому принаймні вже з 1980-х майже повторює обрис динаміки сумарного показника народжуваності (що чіткіше простежується у міських поселеннях, де темпи змін індикаторів народжуваності й депопуляції в останнє двадцятип'ятиріччя були вищими).

Ще одним узагальнюючим індикатором режиму відтворення населення є істинний коефіцієнт зростання, який в цілому по Україні в останнє досліджуване двадцятиріччя був від'ємним, що також засвідчує неухильне скорочення чисельності населення за рахунок його природних втрат. Тож, виходячи із останнього значення цього показника за 2008 р. (рис. 5), можна стверджувати, що чисельність населення України зменшуватиметься щороку в середньому на 1,4%, якщо протягом наступних 26 з половиною років (середня довжина жіночого покоління) зберігатиметься існуючий режим смертності й народжуваності.

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

Рис. 5. Показники режиму відтворення населення в Україні за типом поселення у 1989–2008 рр.

Наведена на рис. 6 динаміка середнього табличного віку матері при народженні дитини демонструє, що з кінця 1980-х років і до середини минулого десятиріччя в Україні тривав процес омолодження народжуваності, що віддзеркалював і силу впливу пануючих за радянських часів традицій раннього початку дітородної діяльності (особливо на селі), і специфіку соціально-економічних умов періоду переходу до ринку (падіння виробництва, обмежені можливості прикладання праці та професійної самореалізації тощо). З другої половини 1990-х років тенденція динаміки середнього віку матері при народженні дитини змінилася на протилежно спрямовану, так що до початку поточного десятиліття цей показник в обох типах поселень повернувся до «вихідного» рівня кінця 1990-х. Надалі він став доволі стрімко зростати, особливо у городянок, відбиваючи як деякі особливості народжуваності у період її компенсаційного приросту (реалізацію жінками у порівняно старшому віці народжень, які були відкладені раніше), так і насамперед – зміни часового (життєвого) графіка зайнятості жінок навчальною й економічною діяльністю, з одного боку, та дітородною – з другого, з поширенням практик більш пізнього початку останньої.

Висновки. Народжуваність у сучасних умовах є важливою складовою відтворення населення, а її динаміка – провідним фактором змін у режимі його природного відтворення та у віковій структурі.

У рамках новітньої демографічної історії України тенденції народжуваності та зміни її структурних характеристик у перше десятиріччя незалежності стимулювали наростання депопуляції та заклали фундамент для могутнього демоекономічного «відпливу» у середньостроковій перспективі – через вагоме скорочення чисельності майбутніх по-

колінь матерів, окремих контингентів працездатного населення та ескалацію процесу старіння населення.

У наступні роки (період після останнього перепису населення) компенсаційний підйом народжуваності, підтримуваний надалі пронаталістськими заходами державної політики, почав гальмувати масштабну депопуляцію. Однак сучасні зміни у соціально-економічних умовах життєдіяльності населення України, характер перебігу супутніх демографічних процесів (розлучуваності, передчасної смертності тощо), а також і зрушення у самій структурі народжуваності в бік її старіння (адже підвищення середнього віку матері при народженні дитини виступає, за інших рівних умов, фактором зниження сумарної народжуваності в умовному поколінні) наразі не дають підстав для оцінки народжуваності як стабілізуючого фактора відтворення населення. Слід зважати і на те, що потенціал вікової структури щодо зростання населення у міських поселеннях України перебуває на межі виснаження, а у сільській місцевості вже давно втрачений, так що тут вона сприяє посиленню природного убутку й подальшого старіння населення.

Джерела

1. *Смирнов А.* Низкая рождаемость и старение населения: причины, последствия, варианты политики// Прогнозис.—2004.— №1.— С.185—198.
2. *Демографічна криза в Україні.* — К.: Ін-т економіки НАН України, 2001. — 560 с.
3. *Населення України—2002.* Щорічна науково-аналітична доповідь. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2003. — 376 с.
4. *Населення України.* Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. — К.: АДЕФ-Україна, 2008. — 288 с.
5. *Пирожков С.И.* Демографические процессы и возрастная структура населения// Пирожков С. И. Вибрані наукові праці: У 2-х т. —Т.1. Демографічний і трудовий потенціал. — К.: Київ. нац. торг.-екон.ун-т, 2008.— С.8—122.
6. *Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні.* — К.: АДЕФ—Україна, 2008. — 256 с.
7. *Preston S.* Empirical Analysis of the Contribution of Age Composition to Population Growth// Demography. — 1970. — №4. — P.417—432.

Анотація. У статті досліджено взаємозв'язок між тенденціями народжуваності та процесами відтворення населення України і його старінням, розкрито впливи на сучасний режим відтворення населення з боку чинника народжуваності та безпосередньо пов'язаних із ним факторів. Здійснено порівняльний аналіз динаміки показників народжуваності та узагальнюючих характеристик режиму відтворення населення й індикаторів депопуляції за типом поселення. На основі відповідних розрахунків оцінено вплив факторів інтенсивності режиму відтворення та вікової структури населення на формування природного приросту (убутку) населення в міських поселеннях та сільській місцевості країни протягом останніх п'ятидесяти років.

Аннотация. В статье исследована взаимосвязь между тенденциями рождаемости и процессами воспроизводства населения Украины и его старением, раскрыто влияние фактора рождаемости и непосредственно связанных с ним факторов на современный режим воспроизводства населения. Осуществлен сравнительный анализ динамики показателей рождаемости и обобщающих характеристик режима воспроизводства населения, а также индикаторов депопуляции по типу поселения. На основе соответствующих расчетов оценено влияние факторов интенсивности режима воспроизводства и возрастной структуры населения на формирование естественного прироста (убыли) населения в городских поселениях и сельской местности страны за последние пятьдесят лет.

Abstract. The paper is devoted to investigation of the interconnection between trends of fertility and reproduction of population in Ukraine and its aging. The impact factor of fertility and related factors on the regime of reproduction of the population is analyzed in it. The comparative analysis of the dynamics of fertility and the characteristics of population reproduction and indicators of depopulation in urban and rural areas is made. On the basis of the calculations evaluated the effects of the intensity of reproduction – on the one hand, and the population age structure – on the other hand, on the formation of natural increase (decrease) of population in urban and rural areas of the country over the past fifty years.

The influence of modern trends of fertility on the age structure and aging in Ukraine on the future is revealed. The consequences of the modern transformation of fertility and its age-specific rates for the regime of reproduction and depopulation trends in our country in the perspective are evaluated.

Ключові слова: народжуваність, відтворення населення, старіння населення, депопуляція, природний убуток населення.

Ключевые слова: рождаемость, воспроизводство населения, старение населения, депопуляция, естественная убыль населения.

Key words: fertility, reproduction of population, aging, depopulation, natural decline in population.

Стаття надійшла до редакції журналу 04.12.2009 р.